

עכבות הלכיות ותפקודן בהתפתחותה של הסאטירה העברית החדשה

מה השמן הזה כוס מלא אינו מזרזיף כשאר כל המשקים,
כך דברי תורה אין מזרזפים כדברי ליצנות. מה השמן
הזה כוס מלא שמן בידך ונפלה לתוכו טיפה של מים
ויצאת כנגדה טיפה של שמן, כך אם נכנס דבר של תורה
ללב יצא כנגדו דבר של ליצנות. נכנס ללב דבר של ליצנות
יצא כנגדו דבר של תורה.

שהשיר, א, ג, ד"א לריח שמניך טובים

הספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט בכלל והסאטירה העברית בפרט,
צמחו והתגבשו מתוך עימות בלתי פוסק, לעתים מתון ולעתים אגרסיבי, עם עולם
ההלכה. קליטתה של הספרות האירופית בקהילה היהודית באירופה נעשתה על
רקע התשתית של מסורת חז"ל. יש סופרים שביצירתם אתה מוצא אקלקטיות
גרידא של יסודות שונים ומנוגדים, ויש שזכו להגיע לידי מידה מסוימת של
אינטגרטיביות מקורית.

הסאטירה העברית החדשה מכירה, מחד גיסא, בתוקפה של ההלכה המחייבת,
ומנסה לחמוק ממנה מאידך גיסא, מכירה היטב את עמדתה השלילית של ההלכה
כלפי הליצנות לסוגיה שנתגבשה במסורת הדורות, ומנסה ליצור יצירה ספרותית
המהלכת על הגבול הדק שבין ליצנות לסאטירה.

העכבות ההלכיות מהוות בסאטירה מצד אחד מעין "תמרורי אזהרה", ומצד
שני הן מהוות גורם פעיל בעיצוב דמותה של הסאטירה ויצירת ייחודיותה לעומת
הסאטירה האירופית של אותה תקופה.

המאמר בוחן כמה מקווי היסוד של הליצנות במסורת ההלכה והאגדה,
מעמתם עם כמה מקווי היסוד של הסאטירה כסוגה ספרותית, ומתחקה
אחר שלבים בהתפתחותה של הסאטירה העברית החדשה בהתמודדותה
הפרובלמטית עם המשקעים השליליים של הליצנות. כן נבחנות שלוש דוגמאות
ייצוגיות מתוך הסאטירה העברית במאה הי"ט, המאששות את הנחות היסוד
המוצעות.

א

רישומן של עכבות הלכיות ניכר, אם בגלוי ואם בסמוי, רק באותם תחומים ומסגרות
שבהם יש להלכה תוקף ומשמעות באורח חלקי או מלא. הסתייגותם של סופרים עבריים
בתקופת ההשכלה מהלכות מסוימות ונסיגתם להציע רפורמות כל שהן, מבטאים, כמוכח,
הכרה בתקפותה ובהשפעתה המחייבת של ההלכה במסגרות החברתיות והדתיות שבהן
פעלו.

הסאטירה העברית החדשה, בהיותה אחת הסוגות הספרותיות המרכזיות של ההשכלה במאות הי"ח והי"ט, צמחה והתפתחה בקהילה היהודית, שאורח חייה היה מושתת בעיקרו על שמירת מצוות וקבלת מרותם של פוסקים. התמודדותה של הסאטירה העברית עם עולם ההלכה פנים אחדות לה, מהן פרשנות של הלכות, הן בדרך של בירורה הביקורתית-היסטורי לאמור, השתלשלותה והתפתחותה בהשפעת גורמים חברתיים וכלכליים, והן על דרך האקטואליזציה, וניתוקה של ההלכה מהקשריה.¹ התמודדות זו היא שעיצבה, למעשה, את קווי רמותה הייחודיים של הסאטירה העברית החדשה.

ספרות ההלכה האגדה והמוסר מתגוננות בעקיבות בלתי מתפשרת מפני סכנתה המאיימת של הליצנות ונציגיה הליצנים. המאמר הידוע בתלמוד ירושלמי: "אין דור שאין בו ליצנין כדורו של דוד" (שקלים פרק שני הלכה ה), מבטא נאמנה את מודעותם של החכמים לסכנה מתמדת זו. הליצנות מאופיינת שם כהיטפלות מתגרה במצב רגיש לשם הקנטה: "מה היו פרוצי הדור עושין? היו הולכין אצל חלונותיו של דוד, אומרין לו: דוד דוד אימתי יבנה בית המקדש אימתי בית ה' נלך? והיה דוד אומר אע"פ שמתכוונין להכעיסני יבא עלי אם לא הייתי שמח בדבריהם, דכתוב: שמחתי באומרים לי בית ה' נלך (תהלים קכב, א)".² "פרוצי הדור", קרי ליצנים, מעמירים פני יראים ותמימים בשאלתם, אולם רוד קולט את המסר הקנטרני-עוקצני,³ ומסכל בתגובתו את מזימתם הליצנית.

הליצנות איננה מאופיינת אך ורק כמהתלה לשם הקנטה ועלבון, אלא גם כפיתוי ערמומי ושפל, או כתעלול של נוכלים הממיטים אסון על הנופלים ברשתם. על הפסוק בתהלים א, א: "אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים וכדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב", נאמר במדרש תהלים (בובר): "אשרי אם לא ישבתי במושבו של נחש, של ליצנות". "עצת רשעים" מוגדרת שם כ"עצתו של נחש", ו"דרך חטאים" מוגדרת כ"דרכו של נחש". "אומנותו של נחש" היא אפוא אומנות הרשע, החטאה והליצנות. משום כך כללם ר' ירמיה במאמרו: "ארבע כיתות אין מקבלות פני שכניה: כת ליצים וכת חניפים וכת שקרים וכת מספרי לשון הרע".⁴

המחשה מזעזעת לליצנות מרושעת וחסרת מעצורים אנו מוצאים בסיפור הנורא בירושלמי: "שמעון בן שטח היו ידיו חמומות. אתא סיעת ליצנין אמרי: הבו עיצה ניסהוד על בריה וניקטליניה. אסהידו עלוי ונגמר דינו ליהרג. מי נפק למיתקטלא אמדי ליה מרי שיקרין אנן. בעא אבוי מחזרתיה א"ל אבא אם ביקשתה לביא תשועה על ירך עשה אותי כאסקופה"⁵ (סנהדרין פרק ששי הלכה ג).

הצד השווה בדוגמאות הללו, וכיוצא בהן אחרות, הוא ניצול לא מוסרי מתוכנן של ההבעה הלשונית שמגמתה גרימת עוול, אם לשם הנאת קונדס אם לשם פשע. משמעם של דברים כי הליצנות היא מעין "סטרא אחרא" לתורת ישראל, בבחינת "לפתח חטאת רובץ", ואכן "דבר של תורה" ו"דבר של ליצנות" אינם יכולים לדור בכפיפה אחת.⁶

ליצנות או התלוצצות בספרות חז"ל מאופיינת כמידה מגונה גם בתחומים חמורים פחות מאלו שתוארו לעיל. היא מתוארת, בין היתר, גם כהתגרות שאינה מכוונת לגרימת עוול דווקא, אלא כהתגרות מתרברבת לשם הפגנת כוח, שסכנתה בצדה. מסופר על רבי מאיר ורבי עקיבא שהיו מתלוצצים בעוברי עבירה, וכמעט שנכשלו.⁷

כל עוד הליצנות כלעג וכהתגרות מופנית כלפי פנים, היינו כלפי עם ישראל ותורתו, הריהי נשללת בתכלית השלילה. אולם אם היא מופנית כלפי חוץ, כלפי עבודה זרה, ומגמתה דיאקטית, היינו לחזק לבם של ישראל בתורה תוך כדי התלוצצות בעבודה

זרה — יש בה צד היתר. ידועה אמירתו של רב נחמן: "כל ליצנותא אסירא בר מליצנותא דעבודה זרה דשריא"⁸ וכן נפסק להלכה בשולחן ערוך: "מותר להתלוץ בעובדי כוכבים"⁹. הליצנות בספרות חז"ל נידונה בעיקר מצד שלילתה, סכנתה, נזקה¹⁰ ועונשם של ההולכים בדרכה, אך אין היא מוגדרת במפורש מבחינת מהותה, סוגיה וגדריה. הרמב"ם הגדירה באורח כללי ביותר כ"שיחת הרשעים"¹¹, אך דירג את תהליך התפתחות הליצנות לשלביה ולתוצאותיה המזועזעות, החל בדברי הבאי וכלה בכפירה בעיקר:

וזה דרך ישיבת הלצים הרשעים: בתחילה מרכיב בדברי הבאי כענין שנאמר: וקול כסיל ברב דברים (קהלת ה,ב). ומתוך כך באין לספר כגנות הצדיקים כענין שנאמר: תאלמנה שפתי שקר הדברות על-צדיק עתק (תהלים לא, יט). ומתוך כך יהיה להן הרגל לדבר בנביאים ולתת דופי בדבריהם כענין שנאמר: ויהיו מלעבים במלאכי האלהים ובזוים דברים ומתעתעים בנביאיו (דברי הימים ב לו, טז). ומתוך כך באין לדבר באלהים וכופרין בעיקר כענין שנאמר: ויחפאו בני-ישראל דברים אשר לא-כן על-ה' אלהיהם (מלכים ב יז, ט)¹².

הרמב"ם מונה אפוא ארבעה שלבים בהתפתחות הליצנות מן הקל אל החמור, ואילו בעל ספר "ארחות צדיקים" מנסה להגדיר בפירוט את הליצנות באמצעות חלוקתה לחמישה חלקים.¹³ האחד: "איש הנותן דופי בבני אדם" כדי להשניאו בעיני הבריות. הטלת דופי נובעת מ"גריעות הלב" ולא מרצון להשיג תועלת. כללו של דבר, השמצה לשמה הנובעת מיוהרה רבה. הלה מסתמך על הכתוב בתהלים נ, כ: "תשב באחיך תדבר בכך-אמן תתן-דפי", ובמשלי כא, כד: "זד יהיר לץ שמו עושה בעברת זדון".

החלק השני, "שלועג על דברי ב"א [בני-אדם] עבור שהוא בז להם מחמת שלא הצליחו גם הם בממון ובכבוד ... הם נבזים בעיניו. וזה הענין בא מחמת הגאווה או ... מחמת שלווה רוב תענוג". משמעם של דברים — לא השמצה חסרת יסוד, אלא לעג לחולשות הזולת ולמעמדם מתוך כוז שבגאווה ובפינוק. המחבר מדגיש כי ליצנות מסוג זה היא "ליצנות על מעשה השם יתברך", בהסתמכו על הפסוק במשלי יז, ה: "לעג לרש חרף עושהו".

החלק השלישי, "יש לוועג לדברים ואין דעתו להבזות בעליהם ... וכל מעשה שהוא לא התחיל, נראה לו שטות ולועג עליו". בחלק זה מוסב הלעג מן האדם אל מעשיו, לעג ביקורתי הנובע ממידה גרושה של הכרת ערך עצמו. לכאורה נראה הדבר כאילו חלק שלישי זה של הליצנות חמור פחות מקודמיו, שהרי אין כאן הלבנת פני אדם והשמצתו. אולם בעל "ארחות צדיקים" מטעים את החומרה המיוחדת שבליצנות מסוג זה, שכן בטחון עצמי מופרז מביא "לידי מינות להלעיג על המצות", "ועבור שהוא חכם בעיניו, מתלוץ בפעולת אדם אחר, והיא המידה שאין לה תקוה, שנאמר (משלי כו, יב) ראית איש חכם בעיניו תקוה לכסיל ממנו". כללו של דבר, ליצנות מסוג זה מביאה לידי אטימות אינטלקטואלית ונפשית גמורה. החכם בעיניו לוקה בעצם בעוורון רוחני, אינו מסוגל לשמוע לדברי ביקורת ותוכחה, וסופו של דבר שהוא מגיע לידי כפירה ממש.

החלק הרביעי של הליצנות כולל את עיסוקם של בטלנים ויושבי קרנות, ה"מחפשים בכל יכלתם למצא ליצנות כי אין להם מלאכה אחר[ו]ת כי אם שיושבים ולועגים בבני אדם ומתלוצים במעשיהם". הללו נמנים אפוא עם אלה שאינם עוסקים ביישובו של עולם, ויש להדיר הנאה מהם.¹⁴

החלק החמישי כולל את "המתלוצץ על מעשה ועל דברים לא מחמת שהוא בן לאותו מעשה שהוא מתלוצץ אלא הוא לועג כדרך המשחקין דרך שחוק ופעמים שגורם לזה משתה היין", לאמור, מילי דבדיחותא ללא כל כוונת זדון אלא מתוך קלות דעת ארעית גרידא.

חמשת החלקים הללו מתארים את הליצנות כמידה מגונה שיש בה צירוף מגוון של שחצנות, יהרה, אטימות וקלות דעת, ומשום כך אין בה כל צד של זכות, ויש להתרחק ממנה ומן המתעסקים בה ביותר.

בעלי הלכה ומוסר אסרו אפוא לא רק התבטאויות שיש בהן ליצנות לסוגיה השונים, אלא הדגישו שיש אף להימנע משמיעת דברי ליצנות מפי אחרים,¹⁵ ואין צריך לומר יצירה אמנותית שכללה ביטויי ליצנות כאלה, אלא אם כן היתה מכוונת נגד עבודה זרה, או נועדה לעורר את הלבבות למוסר תוך כדי שימוש מבוקר היטב במילי דבדיחותא. גישה זו מאפיינת את גישתם חמורת הסבר של בעלי המוסר, שהשפעתם על קהילות ישראל היתה מרובה.

באווירה רצינית מוסרנית זו באשכנז היו למחזות פורים ולדברי הברדחנות שהושמעו בחתונות מעמד מיוחד. מחזות פורים הושמעו באווירה חגיגית של הודיה על הנס, הודיה על גאולת ישראל בדורות השונים, והנגאל הרשה לעצמו ללגלג על משעברו המובס. המסגרת המבוקרת והמצומצמת של יום או יומיים בשנה, בהשגחת מורי ההלכה, מנעו את הידרדרותם של מחזות פורים לידי מחזות של ליצנות לשמה. כתיבת "תורה של פורים", יצירת פארודיות של טקסטים מקראיים או תלמודיים, או חיקוי דרשותיהם של חכמים אינם, חלילה, דברי הבאי, ולא ללעג נוערו, אלא לשמח את הלב תוך הפגנת בקיאות וחרifiפות במקורות ישראל, מעין השתעשעות בדברי תורה, כשהתלמיד המחקה והמורה המחוקה היו נהנים יחדיו זה מזה באווירה טובה, וכבוד תלמידי-חכמים לא נפגע במאומה.

הוא הדין בדברי הברדחנים שנועדו לשמח חתן וכלה, וכל מה שהיה מותנה בשמחה של מצווה היה מאופק למדי, והגבולות של הטעם הטוב נשמרו פחות או יותר.¹⁶ דברי ברחנות שיש בהם שנינות לשון, הברקות שבניסוח זיקות שבין מציאות חיים מסוימת לטקסט מן המקורות, חשיפה מבריקה של קשרים סמויים בין תופעות שונות — אין בהם משום ליצנות לסוגיה אלא משום הומור שאיננו גושא דיתוננו כאן.¹⁷ יש להבחין, כמוכח, בין ליצנות כפי שהיא מאופיינת בספרות חז"ל לרברדיה ובספרות הפוסקים, לבין זו הקיימת בספרות העמים. הגדרת ערכים וקביעת מקומם, ואין צריך לומר הערכתם הן לחיוב והן לשלילה, תלויה תמיד ובהכרח בעולם הרוחני-תרבותי שבו הערכים נוצרו והתגבשו, ואין להתעלם מתנודות שחלו בהם בהשפעת תנאי זמן וסביבה. הוא הדין גם לגבי התהוותן והתפתחותן של סוגות ספרותיות שיש להן דינאמיות משלהן. משום כך אין לדון ביחס שבין הליצנות לסוגיה לבין הסאטירה לחטיבותיה אלא על רקע התרבות והמסורת הרוחנית שבה נוצרו.

ב

היווצרותה והתפתחותה של הסאטירה בספרות העברית החדשה במערב אירופה ובמזרחה, עומדות בצלה המאיים של הליצנות ושל עמדתה הנחרצת של ההלכה כלפיה. יש גם

לזכור, כי חלק לא מבוטל של סופרי ההשכלה בשלהי המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט לא נטשו את מסורת ההלכה וקיימו מצוות. הללו הכירו, ללא ספק, את מאמר התלמוד: "אפיקורוס: רב ור' חנינא אמרי תרוייהו, זה המבזה תלמיד חכם",¹⁸ ומבזה תלמיד חכם מכונה גם "מגלה פנים בתורה שלא כהלכה".¹⁹ רש"י שם, ד"ה מגלה פנים בתורה, מטעים: "מעיו פנים כלפי עוסקי תורה ... משתמע לן דחמיר מאפיקורוס דאפיקורוס היינו דאית ביה אפקירותא בעלמא".²⁰ להלכה זו יש כוח מרתיע, וללא ספק שימשה עכבה רצינית בראשית התפתחותה של הסאטירה העברית. להלן נראה, כי כדי "לעקוף" את האיסור הזה ניסו סופרים מסוימים להראות קודם לכל כי מושאי התקפתם היו עמי-הארץ ורק התחזו לחכמים, או שנחשדו במינות, ורק אז הותר ביוזים. ספרות הפולמוס נקטה דרך זו מאז ומעולם, ומתפלמסים למיניהם לא חסכו שבט לעגם מאלו שנחשבו בעיניהם עמי-הארץ, לאחר ש"הוכיחו" כי אכן עמי-הארץ הם. אביא כאן דוגמה משעשעת. אהרן וולפסון מהאלה (תקט"ד-תקצ"ה), מספר ביצירתו הסאטירית "שיחה בארץ החיים" (תקנ"ד-תקנ"ו): "וכבר נודע איש אחד קרא בהושענות אדמה מארד תחת מארר וישאל את רעהו לאמור למה כפל הלשון הלא אדמה היא ערד! והשיב לו, כי כן דרך המקרא כמו בתהלים [לב, ט] אל תהיו כסוס כפרד".²¹

תפיסתה של הסאטירה כאחד מצלמי פניה של הליצנות יש לה לכאורה על מה שתסמוך, והיא נשענת בעיקרה על שלוש קביעות: (א) הליצנות והסאטירה הן בגדר תגובה ביקורתית קשה, המופנית כלפי פנים, מעין "עקימת שפתיים" על נורמות ואורחות חיים מקודשים; (ב) שתיהן מתגדרות בשלילתן הטוטאלית את מושאי ביקורתן; (ג) שתיהן נוקטות אמצעי עיצוב שיש בהם מידה רבה של פיתוי וכושר הפעלה בעלת עצמה על הנמען. נפתלי הירץ וויזל (1805-1725), בפנייתו לסופרי "המאסף", יעץ להם: "חדלו לכם מדבר או מהעתיקת²² מליצות וספורי התולים להתל באחיכם ובמעשיהם הן לכלל או לפרט כדרכי הסאטיר"ע, לכל תהיינה מוסריכם הטובים לצדים²³ בעיני שומעיהם ולצנינים²⁴ בצדי דורשיהם".²⁵

וויזל ראה ב"ספורי התולים", קרי ליצנות, המהתלים ביהודים מ"דרכי הסאטיר"ע", היינו אמצעי מסוים מאמצעי העיצוב של הסאטירה. וויזל לא זיהה את הסאטירה לחלוטין עם הליצנות, אולם הבליט את הזיקה השלילית שביניהן. וויזל הזהיר מפני היתול "באחיכם ובמעשיהם", שראה בו, כאמור, מכשול מוסרי.

לעומת הקביעות הכלליות הללו, המזיקות את הליצנות לסאטירה, ברצוני להציע כמה הנחות-יסוד המבליטות את הניגוד המהותי שביניהן חרף הנראה כקרבה, וזאת על סמך עיוני בסאטירה העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט. ההנחה הראשונה היא כי יש להבחין בין הליצנות לבין הסאטירה מבחינת מטרתן. מטרת הליצנות לסוגיה היא שלילית במובהק. אין היא שואפת לתיקון עיוותים כל שהם, ואינה מעוניינת, כמובן, בטובתם של מושאיה. לעומתה הסאטירה, כך סבורים חוקרים אחדים,²⁶ ואני מצטרף לדעתם, היא מעצם טיבה ומהותה נשקם של "מתקני עולם" למיניהם, שרצו בטובתם של זולתם לפי הבנתם והשקפתם.

ההנחה השנייה היא, כי יש להבחין ברורות בין ליצנות לעצמה לבין שימוש באמצעי ליצנות למטרה אחרת. ראינו לעיל כי הליצנות היא אנטי מוסרית מיסודה, אולם לא ניתן לומר זאת באורח כוללני על הסאטירה. הסאטירה מושתתת במקרים רבים על היסוד המוסרי דווקא. הסאטיריקן איננו לץ חסר אחריות, אלא לוחם המאמין ללא סייג

בצידיק המוסרי של דרכו, ושולל לחלוטין וללא כל פשרות את היסוד המוסרי של יריבו. הסאטיריקן הנוקט דרכי ליצנות נוקט אותן כאמצעי, כתכסיס במאבק, אולם הוא רחוק מכל-וכל מתפיסת עולמה. הסאטירה העברית החדשה שכוונה נגד החסידות והמתנגדות לחמה בהן מתוך אתוס הומאניסטי ומתוך תחושה של ייעוד לאומי וחברתי-תרבותי, ואילו חסידים ורבנים חרדיים ראו בסאטירה העברית ליצנות ממש, בהיותה מכוונת כל כולה נגדם ולא היססה לנקוט כל אמצעי הקלס וההוקעה שעמדו לרשותה. משמע אפוא, שמנקודת ראותם של המשכילים אין לזהות חלילה את הסאטירה העברית כפרי הליצנות, ואילו מנקודת ראותם של החסידים והרבנים המתנגדים הסאטירה היא הליצנות עצמה, כיוון שנועדה להוקיע מומיהם ועוד בפומבי. יתירה מזו, החסידים והרבנים המתנגדים גם יחד ידעו היטב כי המשכילים שיצאו נגדם היו בני תורה, בקיאים בנגלה ובנסתר, ודווקא משום כך היו לצנינים בעיניהם, שכן ראו אותם בבחינת מי "ששנה ופירש", שהם גרועים מעם-הארץ.²⁷ מי שהרחיק לכת בדבריו הבוטים היה רבי נחמן מברסלב, כפי שנמסר בשמו: "אלו הלומדים החולקים על הצדיקים ודוברים על הצדיק עתק בגאווה ובזו ... ועיקר כחו לדבר על הצדיק הוא דווקא מחמת שהוא למדן בתורה שבע"פ ... וכשהתורה שבע"פ שהיא השכינה באה בתוך פיו זהו גלות השכינה ות"ח כזה הוא שד יהודי ונבילה טובה הימנו".²⁸

הבדל זה שבנקודת הראות בא לידי ביטוי בעובדה שרבנים מיעטו לכתוב סאטירות נגד המשכילים, וחששו מכלי משחית זה שפגיעתו רעה. מספרים, למשל, על ה"חפץ חיים", שנמנע מריב עם המשכילים, ואמר "כי מגמת החפשים היא שנצא לריב עם, ואזי ישפכו עלינו קיתון של ליצנות וחרופים, בלשונם ועטם החדים, ודבריהם יבואו כשמן בעצמות הנוער וימשכו אחריהם".²⁹ אלו מן הרבנים שהעזו להשחית קולמוסם כנגד משכילים פורצי גדר, עשו זאת בחינת "עת לעשות לה" הפרו תורתך", והתייחסו להתקפתם הבוטה על המשכילים בבחינת "מלחמתה של תורה".³⁰

היו גם רבנים שחרף כל התנגדותם הנחרצת להשכלה ומלחמתם בה הכירו באתוס שבה. מספרים על רבי יוסף דובר הלוי סלובייצ'יק, הראשון לשושלת בריסק, שעוד בימים שבהם היה אב"ד בקהילת סלוצק באו אליו פרנסי העיר בקובלנה כי ההשכלה החלה להתפשט בעיר, והלה השיב להם: "האמת גוברת וידה על העליונה". לתמיהתם הגוברת למשמע דבריו, הסביר להם: "הכופרים הם כופרים באמת לפיכך הם עושים ומצליחים, ואילו החרדים שבינינו רבים מהם אינם יראי-שמים באמת אלא רק מהשפה ולחוצ, ולפיכך ידינו על התחונה".³¹

הנחת-יסוד שלישית המונחת להלן היא, שיש להבחין בין היענות לגירויים יצרניים לבין קאתארזיס. הליצנות לסוגיה המתוארים לעיל היא פרי התמכרות ליצרנים נמוכים ואפלים, ויש בה ממידת הערמומיות השטנית, ואין בה, כמובן, לא שגב ואין צריך לומר איכות אסתטית. ואילו היצירה הסאטירית במיטבה עם כל בחישתה בדחוי ובנתעב, יש בה לעתים גם ממידתה של הפאתטיות הסנטימנטאליסטית, ה"הולמת רק בעלי נפש נשגבה" לפי תפיסתו הידועה של פרידריך שילר,³² והיא נועדה להביא את הקורא בה לידי קאתארזיס במשמעות האריסטוטלית של המושג,³³ בין שנבינו כקאתארזיס מוראלי, פסיכולוגי או אסתטי. הסאטירה העברית החדשה שיוותה לנגד עיניה עולם יהודי הומאניסטי אוטופיסטי, ומחבריה האמינו בתום לב שדמות ה"יהודי החדש" ששיוו לנגד עיניהם תהיה מתוקנת מזו שהכירוה במציאותם היומיומית.

הנחת-יסוד רביעית לדיוננו, המפרידה לחלוטין בין מהות הליצנות לבין מהות הסאטירה, היא כי הליצנות מקורה בערעורם של ערכים חברתיים, תרבותיים או דתיים. אם לנקוט לשון פראדוקסאלית נאמר, כי ערעורו של כל ערך הוא הערך המרכזי של הליצנות. ואילו הסאטירה ניוונה מאמונה בערכים מוחלטים, שבשמם היא לוחמת ביריביה. בעולם של ערכים יחסיים המותנים במאניפולאציות פוליטיות או אחרות, אין כלל מקום לסאטירה. הליצנות שקועה כולה בהווה, היא בזה לעבר ואינה מאמינה בעתיד, ואילו הסאטירה שוללת את ההווה לחלוטין, כיוון שהיא נכספת לעבר ומשום כך שואפת לשוות לעתיד את דמות העבר שאבדה.³⁴

הנחת-יסוד חמישית בדיוננו היא, כי ליצנות במקרים רבים היא ביטוי של פורקן, הנובע ממצוקה פסיכולוגית של יחידים מתוסכלים, המנסים לפצות את עצמם בעמדות מתריסות ובוטות. ואילו הסאטירה במקרים רבים היא ביטוי למצוקה תרבותית המעוררת פעילות אידיאולוגית של יחידים הבאים לדבר בשם ציבור. הסאטיריקן שואף ליצור תודעה קולקטיבית מוצקה בעידן של מבוכה וערעור האוריינטאציה בכל הכרוך בתקפותן של חובות וזכויות חברתיות, תרבותיות, דתיות ולאומיות. היצירה הסאטירית כמבטאת אידיאולוגיה מערערת אמנם על כללים ועקרונות מקודשים מסוימים, אולם היא מבקשת לבנות מערכת חדשה של עקרונות מחייבים.³⁵

עם כל ההבדלים המהותיים בין מהות הליצנות לבין מהות הסאטירה, אין זה מן הנמנע, כמוכן, שליצינים ינקטו אמצעי עיצוב סאטיריים בדברי הליצנות שלהם, וסאטיריקנים ינקטו אמצעים ואלמנטים ליציניים בסאטירה שלהם. אם נתייחס אל הליצנות ואל הסאטירה כאל ז'אנרים נפרדים, היכולים להיות לפעמים משיקים זה לזה, הרי שאסור לטשטש את ההבדל המהותי בין ז'אנר לבין אלמנט מסוים בתוך הז'אנר, הבדל שיש לו התפתחות דינאמית משלו, מתוקף תמורות חברתיות, תרבותיות ודתיות שונות.

ג

בדיקת ראשיתה והתפתחותה של הסאטירה העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט, חייבת להביא בחשבון שתי תופעות היסטוריות. התופעה האחת: תנועת המתנגדות, תנועת החסידות ותנועת ההשכלה מקור משותף להן, והללו, אם ננקוט לשונו של דב סדן, "יונקים מעבר לגילויי-ניגודיהם, ממסתר-ישרשים משותפים, ביתר דיוק: משורש אחד, ונפגשים בסופם בצמרת אחת".³⁶ הן ההשכלה והן החסידות יצאו מבית-המדרש והישיבות, וגם כשנפרדו הדרכים לא טושטשו היסודות הרוחניים המשותפים. התופעה השנייה: בקיאותם המרשימה של רוב רובם של המשכילים בספרות התורנית הענפה, שנרכשה בשנים שקדמו להתמשכלותם, משמשת לשתי מטרות עיקריות, שאינן עולות בקנה אחד. המטרה הראשונה: ביסוס הדה-לגיטימאציה של החסידות. מבחינה זו קרובה עמדתם של המשכילים לעמדת הרבנים המתנגדים לחסידות. המטרה השנייה: ביסוס אידיאולוגי של תנועת ההשכלה כתנועה לגיטימית של היהדות, יתירה מזו, כורם הלגיטימי המובהק ביהדות. הפולמוס בין משכילים לבין רבנים חרדיים הוא, למעשה, פולמוס פרשני של מקורות בספרות ההלכה הניתנים לאינטרפרטאציות שונות. על אופיה של המטרה הראשונה עמד כבר לפני שנים אחדות שמואל פיינר שהזכיר בדיסרטציה שלו את הדמיון בין יחסה של ההשכלה אל החסידות ליחסם של המתנגדים אליה. המשותף לשני המחנות

הוא, לדעתו, בהדגשת הדה-לגיטימציה של החסידות. פיינר מטעים כי המתנגדים התנגדו לחסידות משום שראו בה מינות, ואילו ההשכלה התנגדה לחסידות מנימוקים רציונאליסטיים.³⁷ פיינר עומד על פן אחד של הקרבה, ויש להזכיר את הפן הנוסף הנזכר במטרה השנייה, היינו מאבקם המשותף של המשכילים והמתנגדים בחסידות, שנועד לבסס את הלגיטימיות של המשכילים עצמם, שהם, לטענתם, יהודים "כשרים" יותר מן החסידים.

שלוש הדוגמאות המובאות להלן ממחישות כמה ממגמותיה של הסאטירה העברית החדשה, ומדרכי התמודדותה עם סוגיות הלכיות המצויות בתשתיתה.

א. בשנת תקפ"ח פרסם המשכיל יהודה ליב מיזס בוינה את יצירתו הסאטירית "קנאת האמת", ובה תקף בחריפות בוטה את הבעש"ט ותלמידיו. בדיאלוג בדיוני בין הרמב"ם לבין ר' שלמה מחלמא, שם מיזס בפי הראשון, בין היתר, את האשמה על שהם מרבים לטבול במקווה בכל יום ואפילו בימות החורף, מאריכים "בתפילות רבות חדשות, אשר מקרוב חיבר להם איש משוגע ומבולבל ברעתו בעל חלומות שכח דמיונו הי' גדול מכת שכלו, כוונות ופירוש התפילות. הכוונות והפירושים האלה מלאים עניני שטות והבל", ועל שהם מרבים בלימוד קבלה.³⁸ דברי מיזס אלו נשמעים כדברי ליצנות גסים, אולם מיזס מביא כאסמכתא לטענתו מובאה מתוך "מטפחת ספרים" מאת ר' יעקב עמדין (אלטונא, תקכ"ח, דף לא ע"א), שממנה משתמע, כביכול, שר' יעקב עמדין התכוון בדבריו נגד חסיד הבעש"ט. מיזס היה זקוק ל"תנא דמסייע" בשיעור קומתו של ר' יעקב עמדין לחיזוק אמינותו כלוחם בחסידות "ברוח ההלכה", ולהסרת כתם הליצנות מדבריו. נתבונן אפוא במובאה זו, לא על-פי הציטוט הקטוע ב"קנאת האמת", אלא במילואה בסוגיה הנידונה ב"מטפחת ספרים", נעמתה עם מובאה נוספת מתוך כתביו ונבדוק למי אכן התכוון ר' יעקב עמדין בדבריו:

והלא אנתנו שוכני בתי חומר. צריכים לידע מה חובתנו במקום חושך הלז. ע"י כך נראה אור עולם עליון. ולא ע"ה [עם הארץ] חסיד כמ"ש [כמו שכתבת] באורך בראשית ספר השבט.³⁹ וגם בספר מטפחת הלז טפחנו פני העקשים הטפשים החושבים להתאמץ לעלות במרכבה וליכנס בחדרי מלכו של עולם. לבוא דרך שער הרזים. אל האוצרות הגנוזים. ולא שוטים מוחלטים הם פראים פתאים. אשר לא יכלו לפלש אפילו החומר החמישי.⁴⁰ איך יעשו שקר בנפשם לעבור משם והלאה. במקום שאין חומר כי אם צורה. לא חושך רק אורה. והלא אפילו נפשם הצרורה בחיקם. לא יוכלו להשיג מהותה ואיכותה וצורתה ויגעו לשוא לחקרה. כי ישונו כלי השגתם ריקם. ואיך לא יבוש ויכלם החופש בתעלומות רמות לאויל חכמות.⁴¹ אם בשער החכמים לא יפתח פיהו. להבין ולהורות מה יעשה ישראל בדין ודת על כל המעשה שם. ולא ירא פן יקראנו אשם. אף כי עתה כל שוטה סכל שא"ל [שאינן] ידעו אפילו במחויב ונמנע ומשולל מכל הבחנה. לא דעת ולא תבונה. ואפי"ן [לן] מקרא לא ידע. לא תלמוד לא משנה. אף בלה"ק [בלשון הקודש] לא חלק לו בבינה. עוסק ולומד בס"ה [בספר הזוהר]. מבלי ידע בין טוב לרע. ובודאי אינו יודע אפילו לקרוא קריאה ישרה בס"ה ושאר ספרי קבלה. כמו בנגלה. כי לא ידעו אפילו שפת עברית. אף כי בארמית. רטין ולא ידע מה רטין⁴² ונעויתי משמע

כי עתה מקרוב קמו כת חסידים חדשה בוואלין פאדליע. ובאו מהם גם למדינה זו. שכל עסקם בס"ה וס"ק [וספרי קבלה] ומאריכים חצי היום בתפלה. הרבה יותר מחסידים ראשונים. שלא היו שוהים בתפלה עצמה אלא שעה אחת בלבד.⁴³ אבל יתר על זה עושים אלו לפי (מ"ש לי [מה שנאמר לי]) בתי"ח [בתפילת שמונה-עשרה] תנועות זרות משונות ומגונות. מטפחים בידיהם ומנענעים לצדיהם ראשיהם כפופים לאחוריהם. ופניהם ועיניהם פונים למעלה. נגד מה שאמרו רז"ל שצריך להיות העינים למטה ולב למעלה.⁴⁴ ובתנחומא לא נאמר להיות עינים למרום אלא בשעת קדושה וסגורות.⁴⁵ כמ"ש בסולם.⁴⁶ והרמ"ע⁴⁷ בתשובה אסר כל תנועה בתפלה.⁴⁸ וכמה כרכורים כרכרתי למצוא פשר דבר. להתיר רק קצת התנועות הגוף בנחת אחור וקדם. לעורר הכחות ורוחות חיוניות בלבד הותר. כמ"ש בסולם ב"א [בית אל] שלנו⁴⁹ שם. והקדמונים בתפלתם היו בלי הרגשה. ועפס"ה [ועל פי ספר הזוהר] היתה שומה⁵⁰ בעמדם תרפנה כנפיהם.⁵¹ ⁵² ואלה עושים כנפים לעוף השמים. ותמה על עצמך אם לפני מלך ב"ו [בשר ודם] יעשו כן. הלא ישליכום לארץ עד שאיברייהם יתפרקו. וכל גרמיהון הדיקו.⁵³ באמת אם הייתי רואה עושה אלה שלא שערם אבותינו זצ"ל החסידים האמתיים ומראה גדולה.⁵⁴ גזרתינהו לשוקיה בגזרא דפרזלא:⁵⁵

מן האמור משתמע ברורות, שר' יעקב עמדן יוצא בשצף קצף נגד אותם בורים ועמי-הארץ שאינם בקיאים בפשט ובנגלה, ושואפים להתהדר בחכמת הנסתרות. ר' יעקב עמדן יוצא נגד התופעה החדשה — עיסוקם של יהודים שאינם תלמידי-חכמים בזוהר ובספרי קבלה, והוא מסמיך לדבריו אלה את דעתו על "כת חסידים חדשה", שאין הוא מגדירה אלא מתאר את מעשיה. והנה, בספרו "תורת הקנאות" כותב ר' יעקב עמדן מפורשות:

ומזה הרשע צמחה כת של חסידים חדשה בפולין היא חברה של ר"י חסיד⁵⁶ היתה נקראת, שכל ענינה היה בנוי על יסוד נופל וטיח תפל של ש"ץ שר"י [שבת יצבי שם רשעים ירקב], אע"פ שהיתה מראה חסידות עם חברותיה.⁵⁷

מסתבר אפוא שמיזם "פירש" את דברי ר' יעקב עמדן לנוחיותו. אין לתלות בו אשמת זיוף מדעת, חלילה, וניתן לשער שבאותם ימים לא הכל הבחינו בין הקבוצות ה"חריגות" השונות,⁵⁸ ולגבי מיזם ששלל הן את החסידות והן את השבתאות אין להבחנות ביניהן כל רלוואנטיות.

ב. הסאטירה העברית החדשה נזקקה רבות לבעיית העגונות ושומרות יבם, שבגלל סיבות שונות לא נתאפשר להן לקבל חליצה ולא הותרו מכבלי עגינותן, והרבתה לתקוף את רבני הדור והאשימה אותם בהתעלמות מצרת נפשן. במחצית השנייה של המאה הי"ט נכתב כתב פלסטר סאטירי בידי מחבר אנונימי, שביקש למצוא פתרון לחלק מאותן הנשים, ובאצטלה של פוסק כתב:

עתה נתקורה נא את האמור בתורה[:]: "והיה הבכור אשר תלד" — חז"ל אמרו (נדה מז ע"ב) איילונית וסריסית לא חולצ[ו]ת ולא מתיבמות, (עיין שם) וכן פרשו הספרי ורש"י ז"ל פרט לאיילונית וסריסית. ע"פ המאמרים האלה נשאל ונשפוט באשה שעברו ימי נעוריה, והיא לא תוכל עוד לילד בנים מחמת חסרון הוסט

כידוע ולא יבנה ממנה שם המת? — ע"כ במה יגרע האשה הזאת שעברה זמנה, מאשה איילונית וסריסית, אחרי כי כולם כנשים עקרות הגה אשר אינם זקוקים ליבום, וחליצה מה להם?⁵⁹

המובאות ממסכת נידה ומדברי הספרי ורש"י נכונות מבחינת העניין, אם כי המחבר לא דייק בלשונו. עצם ההבחנה בין איילונית לזקנה מובאת בתוספתא יבמות פרק ב הלכה ד: "אשת סריס חמה ... ואיילונית לא חולצות ולא מתיבמות ... עקרה וזקנה ושאר כל הנשים או חולצות או מתיבמות".⁶⁰ בעל "מנחת בכורים" שם מדגיש כי "עקרה וזקנה. רבנות קמ"ל אף דאינה ראויה לילד מתיבמת".⁶¹ ודעה זו אכן מקובלת בספרות הפוסקים.⁶²

הסאטיריקן "המתון" מציג טענה ראציונלית-הומאנית לעומת ההלכה. הוא אינו בא לבטל, חלילה, את חוקפה, אלא מציע אנאלוגיה "הלכית" כביכול בין איילונית לזקנה, תוך התעלמות מכוונת מן ההבדל המהותי שביניהן, שכן קידושי איילונית (שלא היתה ידועה לבעל הראשון כאיילונית) אינם קידושין מלכתחילה אלא בחינת מיקח טעות, ולכן אין עליה, לאחר מות בעלה, כל זיקה ליבום, ומותרת לכל אדם שישאנה בידיעה שהיא איילונית.⁶³ מי שלא הוכרה כעקרה, וכל מי שקידושיה הראשונים היו תקפים, יש לה זיקת יבום עד שתותר בחליצה. החיבור "כדבר ההקוקות לחלוץ" כתוב כולו ברוח הדוגמה המובאת בזה, והמחבר משתדל בכל מאוודו להפגין בקיאות בהלכה ובפוסקים, תוך שהוא מטיב להבליט ולהבליע את הנוח לו, במגמה להעטות על יצירתו רצינות הלכית, ולהתחמק מליצנות גלויה, המבצבצת בין השיטין.

ג. בשנת תרכ"ח פרסם משה ליב ליליינבלום את מסתו הפולמוסית "ארחות התלמוד", שבה הציג שורת תיקונים בהלכה ברוח התקופה. המסה כוללת אלמנטים סאטיריים מובהקים בכל הכרוך בביקורתו את רבני דורו, שהרבו תקנות וגזירות שאין הציבור המשכילי ה"ליבראלי" יכול לעמוד בהן. בקריאה נרגשת פנה המחבר לרבני דורו:

ראו רבנינו! הננו באים לפניכם בשם האמת, בשם התלמוד ובשם אדירי עם, רועי ישראל [...] תתנו לנו "שלחן ערוך" טהור ומתוקן — שלחן גקי מכל סיג, מכל הבלי שוא; שלחן ערוך אשר לא ייעץ לנו: [...] "כי אשה מתקדשת מטמאתה, תשוב תתקדש שנית, אם בעלותה מן הרחצה תפגע כלב, או חמור, או חזיר, או מצורע, או עכו"ם, או עם הארץ" (אוי לאותה בושה! — (י"ו"ד) סוף סימן קצח שם ובש"ק [צ"ל ש"ך] שם) [...] שלחן ערוך אשר יבדיל בין דין למדת חסידות!⁶⁴

הרמ"א ביו"ד שם כותב: "יש שכתבו שיש לאשה להיות צנועה לבלי טבילתה ... ויש לנשים ליזהר כשיוצאות מן הטבילה ... שלא יפגע בה תחלה דבר טמא או חיה ובהמה ואם פגעו בה דברים אלו אם היא יראת שמים תחזור וטבול". ליליינבלום יודע היטב כי מדובר כאן במידת חסידות, שכן על-פי דין ראית דבר טמא אינה מטמאה. אולם ליליינבלום בחר בכוונה דוגמה "רגישה" זו, והציגה כפרט המלמד על הכלל כולו, כדי להטיל דופי בגזירת חכמים שאינה תואמת את מגמות ההשכלה ההומאניסטית-ליבראלית. משמע אפוא שהסאטירה העברית החדשה, שכוונה נגד החסידות כתנועה וכנגד

רבנים מתנגדים מסוימים שהכבידו עולם על בני הקהילה היהודית באירופה, מהווה אספקלריה למאבק תרבות רציני וגורלי לשינוי פניה של ההוויה היהודית. מאבקה של תנועה אידיאולוגית אינו בגדר ליצנות, אף-על-פי שהוא נתפס כך בידי המחנה היריב, אולם אמצעי הבעה ליצניים עשויים ל"רפד" היטב את ההאשמות המוטחות זו בזו, שלא לדבר על שימוש מרובה בכלי נשקה של הסאטירה.

הערות

- 1 ראה מאמרי: "סאטירה בין יהודים: השכלה תלמוד והלכה", בתוך: הומור יהודי, בעריכת אבנר זיו, פפירוס, תל-אביב, תשמ"ו (1986), עמ' 109-117.
- 2 השווה: ירושלמי ברכות פרק שני הלכה א; מועד קטן פרק ג הלכה ז; מדרש תהלים, מהדורת שלמה כובר, מזמור קכב, ד"ה אין דור.
- 3 המקבילה לסיפור זה בתלמוד בבלי חסרה את המעטה כפול הפנים, והיא מתוארת ללא גינוני חנחון: "א"ר יהושע בן לוי: מאי דכתיב שיר המעלות לדרו שמחתי באומרים לי בית ה' נלך? אמר דור לפני הקדוש ברוך הוא: רבש"ע שמעתי בני אדם שהיו אומרים מתי ימות זקן זה ויבא שלמה בנו ויבנה בית הבחירה ונעלה לרגל ושמתני" (מכות י ע"א).
- 4 בבלי סוטה מב ע"א.
- 5 בתרגום: שמעון בן שטח היו ידיו חמומות. באה כת ליצנים והשיאו עצה: נעיד על בנו של שמעון בן שטח [שהרג את הנפש] ונהרגהו. העירו עליו ונגמר דינו ליהרג. כשיצא ליהרג אמרו העדים [לשמעון בן שטח] מורנו שקרנים אנחנו. רצה אביו להתזיר את בנו, אמר לו בנו: אם בקשת להביא תשובה לישראל בדרךך עשה אותי כאסקופה. ראה: פני משה על הידושלמי שם, ד"ה שמעון בן שטח היו ידיו חמומות. השווה: רש"י, בבלי סנהדרין מד ע"ב, ד"ה דבעיא מכסא.
- 6 ראה המוטו לעיל משיר השירים רבה.
- 7 בבלי קידושין פא ע"א. רש"י שם, ד"ה מתלוצץ בעבירה, מפרש: "אומר שנקל הוא להתגבר על יצרו אם היו דוצים".
- 8 בבלי מגילה כה ע"ב; סנהדרין סג ע"ב.
- 9 יורה דעה קמז, ה. השווה: טור שולחן ערוך, יורה דעה קמז, ורברי הב"ח שם. שלילת הליצנות כלפי פנים והבחנה בין אדוהים לזרים, מצויה כבר בכתבי אפלטון. בספר החוקים, יא, נאמר: "שום מחבר של קומדיה או של שירה יאמבית או לירית לא תהא לו רשות לעשות אורח מן האדוהים לקלס, לא כדיבור ולא בחיקוי דמותו, לא מתוך חמה ולא בלי חמה. מי שיעבור על איסור זה, יגרשוהו הממונים על המשחקים בו כיום מגבולות הארץ". ראה: כתבי אפלטון, תרגום: יוסף ג' ליבס, כרך רביעי, שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשכ"ה, עמ' 385.
- 10 ראה ירושלמי ברכות, פרק שני סוף הלכה ח, דף ה עמ' ג: "קשה היא הליצנות שתחילתה ייסורין וסופן כלייה".
- 11 ראה רמב"ם, משנה תורה, טהרה, הלכות טומאת צרעת, פרק טז הלכה י: "עד שלא יתעסק בשיחת הרשעים שהוא הליצנות ולשון הרע".
- 12 שם, שם.
- 13 קובץ דברי מוסר מימי הביניים המאוחרים, פראג, שמ"א, 'שער השתיקה', עמ' סה-סז. על הנסיונות לזהות את מחברו ראה 'דברים אחדים' בפתיחה להדפסת יוסף שלום הלוי וינפלד, ירושלים, תשכ"ז.
- 14 ראה בבלי קידושין מא ע"א: "וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ דור הנאה ממנו שנאמר (תהלים א, א) ובמושב לצים לא ישב מושבו מושב לצים". רש"י שם, ד"ה שנאמר ובמושב לצים לא ישב, מעיי: "וזה שאינו באחד מאלו במה יתעסק אם לא בליצנות".
- 15 ראה בבלי עבודה זרה יח ע"ב: "תנו דבנן: אין הולכין לטריאות ולקרסאות מפני שמובלין שם ויכול לעבודת כוכבים ... ומקום שאין מזבלין שם אסור מפני מושב לצים". ראה גם: שו"ת תשב"ץ,

- חלק ד טור א (חוט המשולש), סימן נו, ד"ה ולה' ולו': " ... קול של ליצנות שהוא אסור לשומעו ועם היות שקצת בני אדם רוצים לאמרו כ"ש [כל שכן] לשמעו הכל לפי מה שהוא האדם שזה ת"ח ות"ח חס וחלילה שנאמר שירצה בזה".
- 16 היו, כמובן, מקרים חריגים שבהם בדחנים הירשו לעצמם להתבטא מעבר למקובל, והושתקו בידי הרבנים שעמדו על המשמר. לא כאן המקום להרחיב בסוגיה זו, אולם מצאנו בדרשות מוסר לא פעם דברי תוכחה כנגד אותם בדחנים, והחריג מלמד על אופיו של הכלל.
- 17 על הברלים בין הומור לליצנות בספרות העברית ראה: חיים ברנדווין, "על הלצנות ועל ליצנות בספרות ההשכלה", הדואר, שנה 43, כ"ח במרחשון תשכ"ד, עמ' 28-30, ו' בכסלו תשכ"ד, עמ' 44-46. ראה גם: הומור יהודי, אסופת מאמרים בעריכת אבנר זיו, פפירוס, תל-אביב, תשמ"ו (1986); *Purim and the Cultural Poetics of*, *Poetics Today*, 15, I, Spring 1994, חוברת המוקדשת ל: Judaism.
- 18 ראה: בבלי סנהדרין צט ע"ב.
- 19 שם, שם.
- 20 השווה פסיקתו של הרמב"ם: "כל המבזה את החכמים אין לו חלק לעולם הבא". ראה: משנה תורה, ספר המדע, הלכות תלמוד תורה, פרק ששי הלכה יא. ראה: כסף משנה ולחם משנה, שם.
- 21 ראה: יהודה פרידלנדר, פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה ה"ח בגרמניה, פפירוס, תל-אביב, תש"ם, עמ' 196.
- 22 מלחרגם.
- 23 למכשול, על-פי שופטים ב, ג: "והיו לכם לצדים ואלהיהם יהיו לכם למוקש".
- 24 קוצים מכאיבים, על-פי במדבר לג, נה: "ואם לא תורישו את-ישיבי הארץ מפניכם והיה אשר תותירו מהם לשכים בעיניכם ולצינים בצדיכם".
- 25 ראה מכתבו של ג"ה וויזל לסופרי "המאסף" (ד' בשבט תקמ"ג), שנחפרסם ב'נחל הכשור', "המאסף" תקמ"ד.
- 26 כך סבור, בין היתר, ברוך קורצווייל, בעקבות פרידריך שילר ואחרים. ראה מסתו: "הערות למהות הסאטירה", במאבק על ערכי היהדות, שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשל"ל, עמ' 55-68.
- יש כמובן גם הסבורים אחרת. ליאונרד פיינברג, למשל, סבור כי הסאטיריקן יוצר מתוך מגיע אסתטי של רצון להבעה עצמית, ולא מתוך מגיע מוסרי ושאפיה לרפורמה. ראה: Leonard Feinberg, *Introduction to Satire*, The Iowa State University Press, Ames, Iowa (1967), p. 12: "The satirist is motivated by the aesthetic desire for self-expression far more than by the ethical desire for reform". סקירה מפורטת למדי של מגוון הדעות בדבר היסוד המוסרי בסאטירה תמצא ב: Leonard Feinberg, "Morality", *The Satirist — His Temperament, Motivation and Influence*, Iowa State University Press, Ames, Iowa (1963), pp. 18-41.
- 27 בבלי פסחים מט ע"ב. השווה: שו"ת תשב"ץ, חלק א, סימן קמו, ד"ה ואחר שנתפרש: "אבל אם פירש מן התורה יותר גרוע הוא מעם הארץ כדאמרי' בפ' אלו עוברין (מט ע"ב) שנה ופירש קשה מכלן".
- 28 ראה: ספר קיצור ליקוטי מוהר"ן, מאהלו, תקע"א, סימן עח, דף ט ע"א.
- 29 ראה: ספר חפץ חיים על התורה, נערך ונסדר ע"י שמואל גרינימן, מהדורה ב, בני-ברק [ללא תאריך], עמ' ח.
- 30 ראה, לדוגמה, מאמר "מלחמה בשלום", נגד יל"ג וליילינבלום, שפורסם מטעם חברת מצדיקי הרבים, ווילנא, תר"ל.
- 31 ראה: חיים קרלינסקי, הראשון לשושלת בריסק, מכון ירושלים, תשד"מ, עמ' 6.
- 32 ראה: פרידריך שילר, "שירה סאטירית", שירה נאיווית וסגנימנטאליסטית, תרגום: דוד ארן, טעמים — מבחר כתבי-מופת באסתטיקה, ספרית פועלים-הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשמ"ו, עמ' 37-42.
- ראה שם, עמ' 39.
- 33 ראה: אריסטו, פואטיקה, תרגום: מרדכי הק, מחברות לספרות בשיתוף הוצאת לוי-אפשטיין, [תל-אביב] תשל"ב, פרק ו, עמ' 36. ראה גם: S.H. Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, fourth edition, Dover Publications, Inc. (1951), pp. 243-273; נתן שפיגל, תורת הפיוט

- לאריסטו — מימסיס וקאתארסיס, מוסד ביאליק, ירושלים, תשל"ב, עמ' 95-110.
- 34 ראה: קורצווייל, במאבק על ערכי היהדות (לעיל' הע' 26), עמ' 55-68.
- 35 על מהותה של אידיאולוגיה כמערכת תרבותית, ראה: קליפורד גירץ, פרשנות של תרבויות (1973), עברית: יואש מייזלר, כתר, ירושלים, 1990, פרק שמיני, עמ' 183-216.
- 36 דב סדן, "מסתמבוא מאמר א': מסגרת ובדיקתה", אבני ברק, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשכ"ב, עמ' 9-10. הדברים פורסמו לראשונה בתש"ז.
- 37 ראה: שמואל פינר, ההשכלה ביחסה להיסטוריה — הכרת העבר ותיפקודיו בתנועת ההשכלה היהודית (1782-1881), דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, סיון תש"ן, עמ' 71.
- 38 קנאת האמת, וינה, תקפ"ח, עמ' 23-26. ראה: יהודה פרידלנדר, במסתרי הסאטירה — פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט, בראילן, רמת-גן, תשנ"ד, כרך ג, עמ' 28-30, 86, 112.
- 39 הכוונה לספר "שבט לגו כסילים", קונטרס שלישי מתוך "ספר שמוש", אמסטרדם, תקי"ח-תקכ"ב.
- 40 הכוונה ל"יסוד החמישי" של הגלגלים וגרמי השמים שהם נצחיים.
- 41 החכמות לאוויל הן אבנים טובות, שאינן מצויות להן, על-פי משלי כד, ז: "ראמות לאוויל חכמות בשער לא יפתח-פיהו".
- 42 לחש ולא ידע מה לחש, על-פי בבלי סוטה כב ע"א: "דאמרי אינשי רטין מגושא ולא ידע מאי אמר". הגמרא שם מביאה הגדרות שונות לעם-הארץ.
- 43 ראה בבלי ברכות ל ע"ב (משנה): "חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין כדי שיכוונו לבם לאביהם שבשמים".
- 44 ראה בבלי יבמות קה ע"ב: "המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולברו למעלה".
- 45 ראה תנחומא, פ' צו, יג: "ובשתיים יעופף (ישעיה ו, ב) וכי בכנפים מעופף, אלא מכאן תקנו זכרונם לברכה לעוף אדם על רגליו בשעה שאומר שליח צבור קק"ק [קדוש קדוש קדוש] ה' צבאות"; טש"ע, אורח חיים, הלכות תפלה, סימן קכה: "ונוהגין בני ספרד ליתן עיניהם למטה בשעה שאומרים קק"ק ובני אשכנז וצרפת נוהגין עיניהן למעלה ונושאין גופן כלפי מעלה". ראה: בית יוסף, שם, ד"ה ונוהגים; ובהגהות ב"ה [בדק הבית], שם, המסתמך על התנחומא הנ"ל.
- 46 ראה: יעקב עמדין, "סולם בית אל מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה", הקדמה לסידורו בית יעקב, אלטונא, תק"ה-תק"ז, דף כט ע"א. השווה: מהדורת לעמבערג, תרס"ד, עמ' 12.
- 47 ר' מנחם עזריה מפאנו (1548-1620), פוסק ומקובל. נתפרסם, בין היתר, בזכות שו"ת הרמ"ע (1600).
- 48 שו"ת הרמ"ע, ויניציאה, ש"ס, סימן קיג. ראה: מהדורת ירושלים, תשכ"ג, עמ' רמ. מעניין הדבר כי ב"סולם בית אל" (לעיל, הע' 46) מצייר ר' יעקב עמדין: "ולענ"ד אינו מוכרע ואשכחן למהרי"ל [מורנו הרב ר' יעקב מוליך (1365-1427)]. מנהגי מהרי"ל נרפסו לראשונה בסבינוטה, שט"ז-1556]. מרי דעובדא דנהג בה כדאסהיד עליה תלמידיה ריש הל' תפלה שהיה מנענע גופו מאחוריו לפניו ומעשה רב מובהק וחסיד גדול כזה. רב ודאי וכדאי לסמוך עליו".
- 49 ראה לעיל, הערה 46.
- 50 על-פי שמואל ב יג, לב: "על-פי אבשלום היתה שימה [הקרי: שומה]".
- 51 על-פי יחזקאל א, כד: "בעמרם תרפינה כנפיהן".
- 52 ראה ספר הוזהר, שלח, חלק ג, קעג ע"א: "ובשתיקה קיימו בקיומייהו בלא נענועא".
- 53 על-פי דניאל ו, כה: "וכל-גרמיהון הדקו" [וכל עצמותיהם טחנו דק].
- 54 על-פי בבלי בבא קמא פא ע"ב: "מי הוא זה שמראה גדולה בפנינו".
- 55 הייתי קוצץ שוקיהם בכלי ברזל, לאמור הייתי מנדה אותם, על-פי בבלי שם: "אי לא יהודה בן קנוסא את גורתניהו לשקן בניורא דפרזלא". ראה: פרידלנדר (לעיל, הע' 38), עמ' 29-30, הערה 63.
- 56 רבי יהודה החסיד [השבתאי] (1660-1700). אין להתליפו, כמובן, בר' יהודה החסיד מן המאה הי"ג, מחבר ספר חסידים.
- 57 על-פי בבלי חולין סג ע"א: "אמר רב יהודה: החסידה זו דיה לבנה ולמה נקרא שמה חסידה? שעושה חסידות עם חברותיה". ראה: תורת הקנאות, אמסטרדם, תקי"ב, דף כו ע"ב. השווה מהדורת לבור, תרל"א, עמ' 55.
- 58 ראה: גרשם שלום, "שתי העדויות הראשונות על חבורות החסידים והבעש"ט", תרכ"ן, כ (תש"ט), עמ' 228-240.

- 59 "בדבר הזקוקות לחלוץ", עמ' י-יא. ראה: יהודה פרידלנדר, במסתרי הסאטירה — פרקים בסאטירה העברית החדשה במאה הי"ט, בר-אילן, רמת-גן, תשמ"ד, עמ' 162-163, 178, ההדגשה במקור.
- 60 השווה: רי"ף, יבמות, סוף פרק ראשון.
- 61 ראה נמוקי יוסף על הרי"ף שם, ד"ה עקרה וזקנה: "מתיבמת דהא כמה עקרות וזקנות מצינו שנפקדו וראויין להקים שם משא"כ באיילונית".
- 62 השווה: רמב"ם, הלכות יבום וחליצה וז; לחם משנה, שם; אבן העזר, הלכות יבום וחליצה, סימן קעב, סעיפים א, טז; באר הגולה, שם, סעיף קטן ס, ע.
- 63 ראה: כתובות ק ע"ב (משנה); רמב"ם, הלכות אישות כד, ח; מגיד משנה שם יא, ד; אבן העזר, הלכות כתובות, סימן סז, סעיף ו.
- 64 כל כתבי משה ליב ליליענבלום, כרך ראשון, דברי תורה, קראקא, עת"ר (תר"ע), עמ' 49. ההדגשות במקור. השווה: פתחי תשובה ובאר היטב שם.